

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 12 «Інформаційні технології»

Спеціальність 125 «Кібербезпека»

Спеціалізація «Безпека інформаційних та комунікаційних систем»

**за темою
СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ**

Лекція 3
Княжа доба. Київська Русь.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 29.08.2023 № 8)*

Розробник:

1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри мовної підготовки ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Східні слов'яни та їх перші державні утворення.
2. Становлення східнослов'янської держави.
3. Піднесення і розквіт Київської Русі.
4. Розпад Київської Русі: причини і наслідки.
5. Монголо-татарська навала та її вплив на розвиток східнослов'янських земель.
6. Галицько-Волинське князівство.
7. Культура Київської Русі.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. [Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.](#)
3. [Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.](#)

Додаткова

1. Вовк Х., Савчук О. Студії з української етнографії та антропології. К. : Видавництво Савчук О. О., 2015.
2. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
3. Геоштор О. Слов'янська міфологія. К. : Кліо, 2014.
4. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
5. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
6. Лоза Ю. Історичний атлас України. К. : Українська Картографічна група, 2022.
7. Лузіна Л. Чарівні традиції українок. Харків : Фоліо, 2020.
8. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
9. Піддубний С. Великий код України-Русі. К. : ФОП Стебеляк, 2017.
10. Хоткевич Г. Історія України. До кінця XVI століття. К. : Центр навчальної літератури, 2020.
11. Шейко В., Тишевська Л. Історія української культури. К. : Кондор, 2013.

Основні ресурси в Інтернеті

1. <http://historians.in.ua/>
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. <http://litopys.org.ua/>

Текст лекції

1. Східні слов'яни та їх перші державні утворення.

На історичну арену слов'яни виходять з початком нової ери. Відтоді вони займають чільне місце серед інших етнічних утворень. Однак більш раннє минуле слов'ян писемними джерелами не забезпечене. Щодо їх **походження** і місця початкового проживання **існує кілька теорій** (Дунайська, Вісло-Одерська, Вісло-Дніпровська, Дніпро-Одерська тощо).

Доісторичний період слов'янства розділяють на 4 етапи:

1. мовні предки слов'ян – **існування германо-балто-слов'янської спільності** (неоліт, енеоліт);
2. протослов'яни, які на початку етапу ще не виокремилися з балто-слов'янської спільності, представлені культурами шнурової кераміки, або «бойових сокир» (кінець енеоліту, III тис. до н. е. – початок II тис. до н. е.);
3. праслов'яни (доба бронзи, друга половина II тис. до н. е.);
4. праслов'яни, що зазнали **впливу** та інфільтрації фракійців, іллірійців, германців, скіфів та інших народів (кінець II – початок I тис. до н. е.).

Праслов'ян доби бронзи фахівці пов'язують з археологічними пам'ятками тшинецько-комарівської культури, ареал поширення якої у XV–XII ст. до н. е. охоплював смугу лісостепів завширшки до 400 км, витягнуту від Одера до Середнього Подніпров'я. Її наступницею наприкінці бронзової доби стала білогрудівська культура Полісся та північних районів правобережного Лісостепу, а у ранньому залізному віці – чорноліська культура Північно-Західної України. Остання зазнала значних впливів фракійського населення, але її північна група впевнено зіставляється з праслов'янами.

Протягом II–I тис. до н. е. праслов'яни, переміщуючись, могли займати різні території в межах окресленого регіону. Нині дедалі чіткіше вимальовується належність до процесу їхньої етнічної консолідації поліської та лісостепової зон Правобережжя Дніпра.

Вперше про власне слов'ян – венедів (чи венетів) *згадують римські автори I–II ст. н. е.* Пліній Старший, Тацит, Птолемей, а з VI ст. про них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. Зокрема, Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавинів. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувались як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угро-фінами.

Найдавніші археологічні матеріали, що безсумнівно можуть зіставлятися з давніми слов'янами, належать до **зарубинецької культури**. Ця спільнота проживала на берегах Середнього Дніпра, Прип'яті і Десни на рубежі III–II ст. до н. е. – I ст. н. е., тобто була сучасницею сарматів. Її появу не можна вивести лише з якоїсь однієї попередньої культури. Далі часом йдуть пізньо-зарубинецькі пам'ятки та київська культура (II–III ст.).

Зарубинецькі пам'ятки відповідали періоду існування нерозчленованого

давньослов'янського – **венедського** – масиву. До формування ж східного слов'янства – **антів** – безпосереднє відношення мало населення північного ареалу поширення **черняхівської культури** (II–IV ст. н. е.). Це явище насичували провінційні римські впливи, котрі охоплювали всю територію етнічно та культурно багатолікої Південно-Східної та Центральної Європи. Матеріальні знахідки свідчать, що до черняхівської спільноти входили також скіфо-сарматські, фракійські й германські угруповання. Слов'яни у складі цієї спільноти, очевидно, були залежні політично, особливо після приходу у Північне Причорномор'я готів і створення ними військово-політичного союзу.

Готська навала перервала перший в історії процес культурної, економічної та політичної консолідації слов'янства. Розчленування венедів готським «клином» на східну й західну групи привело до постання антів Подніпров'я та склавинів Подністров'я (Прикарпаття й Волині). Останні зіставляються з праською археологічною культурою. А північно-західна периферія слов'янського світу після готської навали продовжила носити стару загальнослов'янську назву венетів (дзедзицька група пам'яток Центральної та Північної Польщі).

Спочатку анти зазнали від готів поразки, але лише на деякий час. Процеси їх консолідації й самоутвердження тривали, що сприяло утворенню в майбутньому могутніх військово-політичних союзів. На відміну від досить мирних зарубинецьких племен тогочасне слов'янство стає більш войовничим, схильним до агресії, експансії на землі сусідів. Тож саме анти перетворюються на основну силу, котра протистояла готам. Згодом слов'яни зайняли місце готського об'єднання у Південно-Східній Європі.

Ці події, датовані кінцем IV–V ст., вважають початком виникнення нової етнокультурної і соціально-економічної спільноти, в якій провідне місце посіли слов'яни. Пам'ятки цього часу, знайдені на межі лісостепової та поліської зон Східної Європи, свідчать що якраз тут зародилися ранньосередньовічні східнослов'янські культури і звідси в часи Великого переселення народів, з кінця V ст. почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід.

Починаючи з VI ст., коли слов'янські племена активно заявляли про свої права на кордонах Візантійської імперії, на них усе більше звертали увагу тутешні автори. Ось як описав їхнє життя Прокопій Кесарійський: «Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді... Вони вважають, що один із богів – творець блискавок – єдиний володар всього, і йому приносять в жертву биків і всяких жертвовних тварин... Також шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества й приносять жертви також їм усім... А живуть вони в жалюгідних хатинах, розміщених далеко одна від одної, і кожний змінює... часто, місто проживання.

Вступаючи в битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі не мають ні хітона, ні плаща, тільки штани... Всі вони і високі, і дуже сильні... Спосіб життя (їх) грубий і невибагливий...»

Після 602 р. писемні джерела антів не згадують. Їхнє сходження з

історичної арени пояснюється розгромом антського племінного союзу аварами. Відтоді дедалі більшу роль на прабатьківщині слов'янства починають відігравати нащадки склавинів, назва яких, не випадково, співзвучна з етнонімом «слов'яни». Північна частина антів злилася зі склавинами, а решта перейшла Дунай і осіла у Візантії.

В археологічних старожитностях існування східнослов'янських племен другої половини I тис. н. е. фіксується пам'ятками корчакської, пенківської та колочинської культур.

На початку VIII ст. роль нащадків склавинів у Східній Європі зростає. На базі празько-корчацької культури формується культура Лука-Райковецька VIII–IX ст., яка стала підґрунтям Київської Русі. Її пам'ятки поширені у лісовій та лісостеповій зонах України від Дніпра до Закарпаття. Вплив празької культури склавинів відчувається і на лівому боці Дніпра, де у VII–X ст. проживали нащадки антів – волинцівська (VII–VIII ст.) та роменська (VIII–IX ст.) культури басейнів Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли.

Процес слов'янської колонізації величезних обширів Сходу Європи в цілому завершився у VIII–IX ст. В нових умовах старі назви поступово зникали, а їх місце займали нові найменування. Ось як про це розповідає «Повість временних літ»: «Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і назвалися дреговичами (від слова «дрегва», болото), другі сіли по Двіні й назвалися полочанами, – за річкою, що впадає до Двіни і має назву Полота. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям – словенами... А інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й назвалися сіверянами».

Племена полян заселяли сучасні Київщину і Канівщину, древлян – Східну Волинь, сіверян – Дніпровське Лівобережжя. Крім них, на теренах України проживали уличі (Південне Подніпров'я і Побужжя), хорвати (Прикарпаття та Закарпаття), а також волиняни, або, як їх ще називали, бужани (Західна Волинь).

В слов'янському господарстві переважало землеробство, передусім підсічне (поліська зона), встановлювалось орне (лісостеп). Поступово перелогова система землекористування, мабуть, почала витіснятися двопільям. Серед злаків культивувалися жито, ячмінь, а трохи пізніше й пшениця. Розвивалось скотарство, насамперед вирощування великої рогатої худоби та свиней.

Дедалі більше удосконалювались **ремесла**. Металообробкою – виготовленням знарядь праці із заліза або прикрас із кольорових металів – займалися майстри-професіонали. Водночас гончарство, ткацтво, вичинка шкур, обробка каменю і дерева за умов натурального способу життя здебільшого залишалися у родинних межах. Підтвердженням цього були ліпний посуд більшості слов'янських культур і гончарні вироби провінційних римських майстерень, які в післячерняхівський час вийшли з ужитку, їх замінили місцеві вироби. Обмін мав натуральний характер, крім території черняхівської культури, де в різноетнічному середовищі часто використовувались римські срібні денарії.

Економічною основою східнослов'янського суспільства виступала **родова власність на землю**, а кожна група населення входила до складу племені. Водночас життя на окремих поселеннях уже організовувалось за новими нормами «первісної сусідської общини». В ній господарськими осередками ставали групи родичів із спільною власністю (на відміну від більш ранніх часів, коли всією власністю розпоряджався рід). Мала сім'я найближчих родичів (батьки і діти) почала відігравати провідну роль тільки за часів державотворення, хоча протягом другої половини I тис. н. е. фіксується тенденція розвитку процесу саме у цьому напрямі.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян на шляху до цивілізації зумовлював **розклад первісних відносин**. Як і в інших народів, початок непримиренних суперечностей із традиціями первіснообщинного ладу був пов'язаний з появою рабства – експлуатації людини людиною. Прокопій Кесарійський з цього приводу повідомляв: «Склавини завжди вбивали всіх, хто (їм) зустрічався. Але тепер... вони... вирішили взяти в полон деяких із тих, хто потрапив їм до рук, і тому всі вони повертались додому, женучи з собою тисячі полонених».

На першому етапі рабство у слов'ян було тимчасовим – через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних. Таке ставлення переможців до переможених зумовлювалося натуральним господарством і низьким рівнем виробничих відносин. Праця залежних давала ще мало економічної вигоди. Але це були вже нові відносини, зовсім не характерні для класичного родового устрою.

Воєнні походи попервах були справою *добровільною*, в них брали участь усі бажаючі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям. У третій чверті I тис. н. е. формуються союзи племен, що мали свої центри, котрі виконували політико-адміністративні й торговельно-ремісничі функції, відігравали роль культових осередків. Часті сутички з сусідами змушували дбати про створення укріплених поселень – градів.

Досить швидко серед них почав виділятися **Київ** (крім нього існували й інші – Зимно на Волині, Пастирське на Черкащині, Чернігів у Подесенні, Битиця на Пслі). Піднесенню Києва сприяли його розміщення на кордоні кількох союзів племен (спочатку тут сходилися племінні території антів та склавинів, пізніше межували сіверяни з древлянами, волинянами й уличами) та вигідне топографічне розташування. Останнє забезпечувало як надійний захист міста, так і контроль за багатьма притоками Дніпра – основними торговельними артеріями середньовіччя. Ранній Київ, ставши політичним центром Полянського союзу, зростав і розвивався за рахунок притоку населення з різних східнослов'янських племен, і вже на ті часи мав міжплемінний характер.

У межах союзів племен між їх окремими складовими частинами налагоджувалися тісніші зв'язки. Слов'янське суспільство переходило до нових відносин, за яких більшість населення відсторонювалася від управління й розподілу. В утвореннях такого типу, які називають вождествами, вже існувала нерівність, але не було легалізованого апарату примусу.

Продовжувався процес консолідації східнослов'янських угруповань у «суперсоюзи» племен. У візантійських джерелах ранні переддержавні утворення слов'ян називають **Славоніями**. Так, на території Середнього Подніпров'я закладались основи Руської землі у вузькому значенні цього поняття – території Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Однак траплялося, що Славонії ворогували не лише з далекими сусідами, а й між собою.

Давні слов'яни досягли відносно високого рівня розвитку в **ідеологічній сфері**. У них існували культові будівлі – храми, капища, требища. У таких спорудах або ж просто неба стояли язичницькі божества з дерева чи каменю. Найвідоміший серед них Збруцький ідол – Род. Зображення божества являло собою високий чотиригранний стовп, на кожній з сторін якого в три яруси нанесені зображення. Очевидно, ці яруси символізували поширений у давнину поділ Всесвіту на небо – світ богів, землю, населену людьми, та підземний світ, де перебувають ті, хто тримає на собі землю. Крім антропоморфних божеств слов'яни вшановували звірів, дерева, каміння тощо.

Вірування знайшли відображення в деталях **поховального обряду** та в самому способі його здійснення – кремації, при чому поховальне вогнище споруджувалось у вигляді будинку. Знатного покійного супроводжували різні речі, зброя, іноді кінь чи наложниця. Простих общинників (яких було переважна більшість) – ліпний горщик, а то й взагалі нічого. Але над кожним померлим (крім населення найпівденніших спільностей) насипався курган.

Слов'янська спільність на землях між Прип'яттю та Карпатами на момент розпаду в V–VII ст. розмовляла мовою, багато в чому схожою з українською. Безперервність етногенетичного розвитку на цих територіях протягом останніх півтори тисячі років дає підстави стверджувати, що корені праукраїнського етносу сягають середини I тис. н. е.

Кажучи про походження нашого народу, важливо також врахувати, що анти зони Лісостепу (пеньківська археологічна культура V–VII ст.) включали **сарматський компонент**. Тож скіфи й сармати вплинули на формування мови, культури, антропологічного типу українців. Особливо відчутно іранські впливи простежуються в Східній Україні. Нащадки сарматів – алани були важливою складовою сіверян, відомих за археологічними пам'ятками роменської культури IX–X ст. Північно-Східної України.

2. Становлення східнослов'янської держави.

В історичній пам'яті нашого народу вагоме місце посідає овіяна легендами **княжа доба** – *період існування ранньофеодальної держави східних слов'ян Київської Русі*. Саме з цим періодом пов'язується **початок державотворчих процесів** на східнослов'янських землях, зростання міжнародного авторитету східних слов'ян, приход на наші землі християнства. Величезна історико-культурна спадщина цієї доби, її вплив на подальший розвиток слов'янських обумовлює надзвичайну важливість розгляду цієї теми у контексті курсу Історії України.

На межі VIII-IX ст. прискорила політична економічна та етнокультурна консолідація східнослов'янських племен. Беручи до уваги матеріал викладений на минулій лекції, спробуємо з'ясувати основні причини цього процесу. Отже, серед **основних передумов утворення держави** у східних слов'ян слід відзначити:

- наявність широких політичних об'єднань східних слов'ян, в яких кілька племен утворювали так звані «над союзи» (Куявія – Київська земля; Славія – Новгородська; Артавія – Ростов-Переяславський);
- спільні економічні інтереси;
- етнокультурна близькість;
- необхідність захисту кордонів від спільних ворогів (хазари, печеніги, половці);
- прискорення майнового і соціального розшарування слов'янського суспільства, що вело до розпаду родової общини та формуванню ранньофеодального суспільства, яке, в свою чергу, неминуче передбачало утворення держави.

Таким чином, у вищезгаданий час, слов'яни мали достатньо передумов для створення власного державного утворення. Втім, в історичній літературі існує **декілька теорій утворення держави** у східних слов'ян. Ще з XVIII ст. відомі дві антагоністичні теорії: *норманська* і *антинорманська*.

Норманська теорія була вперше висунута німецькими вченими З.Байером, Г.Міллером та А.Шльоцером. Її сутність полягала в тому, що створенням власної держави східні слов'яни зобов'язані виключному зовнішньому, зокрема норманському (варязькому) впливу. Ця теорія ґрунтувалась на скандинавському походженні багатьох давньоруських етнонімів, тісних економічних зв'язках норманів зі слов'янами (шлях з варяг у греки), нарешті на тому, що перші київські князі (Олег, Ігор) були норманами за походженням.

На противагу цим твердженням було висунуто **антинорманську теорію** (засновником вважається російський вчений М.Ломоносов). Вона заперечувала будь-який вплив норманів на процес створення давньоруської держави. Подальший розвиток історичного знання, дозволив більш уважно підійти до вирішення означеної проблеми. Більшість **сучасних** дослідників з прибічниками **природно-історичної теорії** походження давньоруської державності, тобто, не заперечуючи доволі помітного впливу норманів на появу держави з центром у Києві (все ж таки перші князі дійсно були норманами), вони не схильні абсолютизувати цей вплив. За словами німецького історика Г.Штокля: «Руська історія тільки через варягів є така сама фікція, як руська історія без варягів». Виходячи з цього, доцільніше говорити про **«варязький чинник»** у появі Київської Русі, що на певному етапі виконав роль своєрідного **каталізатору** цього процесу.

В історії Київської Русі визначають декілька **основних етапів**:

- виникнення і становлення Давньоруської держави (кінець IX – кінець X ст.)
- піднесення і розквіт Київської Русі (кінець X - середина XI ст.)

- політична роздрібненість Київської Русі (кінець XI – середина XIII ст.)

Виникненню Давньоруської держави сприяло і вигідне *геополітичне становище* цих земель. Величезні простори між Дніпром та Доном, Балтійським та Чорним морем, знаходилися на межі двох світів: осілого європейського та кочового азійського. Саме ці землі, згодом, буде об'єднано навколо Києва, що перетвориться у центр Давньоруської держави.

Неузгодженість слов'янських правителів, які не могли поділити владу, внутрішні чвари та суперечки призвели до парадоксального наслідку — на князювання було покликано норманського конунга Рюрика. У 879 р. **Рюрик** помер, спадкоємцем престолу став його малолітній син Ігор, регентом якого був **Олег**. Деякі вчені вважають, що воно походить від скандинавського «Хельга» і означає не ім'я, а прізвисько — «Віщий».

У **882 р.** Олег організовує похід на Київ. Підступно вбивши київського князя **Аскольда**, він захопив владу в місті. Легку перемогу північної дружини історики схильні пояснювати зрадою київського боярства, яке чинило опір християнізації Русі (під час одного з вдалих походів на Візантію 860 р. за князювання Аскольда Русь прийняла хрещення на державному рівні). Вбивство Аскольда і захоплення влади в Києві Олегом мало надзвичайно важливі наслідки: з одного боку, на київському престолі опинилася інша династія, об'єднання Північної та Південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, Київ було проголошено столицею об'єднаної держави, з іншого — державний переворот став початком антихристиянської, язичеської реакції.

Формально Олег правив від імені Ігоря, але фактично він був повновладним князем. За часів його правління (882—912) відбулося **збирання руських земель та консолідація їх навколо Києва**. В основу консолідації земель Олег поклав *модель централізованої держави*, а не традиційної для Руської землі федерації племен.

У зовнішньополітичній сфері активність Давньоруської держави була зосереджена на традиційному для русичів **візантійському** напрямі. Олег здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 р. та 911 р. (деякі історики вважають, що воєнна експедиція 907 р. — не що інше, як міф, романтична легенда). Русько-візантійський договір 911 р. мав 15 статей і передбачав сплату Візантією значної контрибуції (48 тис. гривень золотом), безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі та ін.

За арабськими джерелами, після гучних перемог над Візантією Олег здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з них (912) він загинув.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика — **Ігор** (912–945). Його князювання почалося традиційно для князів цього періоду із *жорстокої боротьби* проти автономістських настроїв підкорених народів. Племена древлян та уличів відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Вогнем і мечем Ігор підкорив древлян і після трирічного протистояння переміг уличів, але останні лише формально

визнали владу Києва і, покинувши Середнє Подніпров'я, мігрували в Подунав'я.

Продовжуючи політику своїх попередників, Ігор здійснив кілька *походів* на Візантію (941 та 943 р.), які, втім, мали значно менший успіх ніж у його попередника. У 944 р. Ігорем було здійснено похід на Закавказзя.

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значну кількість ресурсів і вимагали від держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя збільшувати данину. Одне з таких повторних збирань данини призвело 945 р. до *повстання древлян*, під час якого було вбито Ігоря.

Після цих трагічних подій на чолі Давньоруської держави стала вдова Ігоря – княгиня **Ольга** (945—964), оскільки його син Святослав був ще малолітнім. Своє регентство вона розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень – спалено. Проте смерть Ігоря вимагала не тільки помсти, вона гостро ставила питання про форми і методи державного управління. Намагаючись убезпечити себе від нових народних виступів, Ольга провела деякі **реформи**, суть і зміст яких полягали в *регламентації* повинностей залежного населення; *унормуванні* процесу збирання данини (визначення її розмірів і встановлення місць збирання); створенні осередків центральної князівської влади на місцях – «становищ» і «погостів».

Активною була діяльність Ольги і на *міжнародній арені*. У 946 та 957 рр. вона здійснила два дипломатичні візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі (сама княгиня була охрещена під час одного з візитів у візантійському Софіївському соборі). Мала контакти зі Священою Римською імперією.

Побоювання боярської верхівки з приводу можливої християнізації Русі, загострили становище у державі. В умовах створення потенційного заколоту, Ольга у 964 р. вирішує передати владу своєму синові **Святославу**.

Правління цього князя припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі та завоювання ними життєвого простору. Тому *войовничий характер* Святослава цілком відповідав духу епохи. За роки свого порівняно короткого правління, пройшовши походами зі сходу на захід, від Каспійського моря до Балкан, щонайменше 8000–8500 км, він мечем перекроїв карту світу і вписав молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії.

На початку князювання *воєнна активність* Святослава була зосереджена на *сході*. Протягом 964–966 рр. він досягає значних успіхів на цьому стратегічному, напрямку: підкоряє Києву в'ятичів, які сплачували данину хозарам; перемагає хозарських союзників – волзьких булгар та бургасів (мордву); завдає поразки Хозарському каганату, оволодівши його столицею м. Ітиль; примушує підкоритися племена ясів і касогів на Північному Кавказі.

Успіхи Святослава на сході не на жарт стурбували Константинополь, тому імперія вдалася до дипломатичної гри. У 968 р. на запрошення візантійського імператора Никифора Фоки київський князь на чолі 60-

тисячного війська вирушає в *похід проти Болгарії*. Потужним ударом Святослав розбив під Доростолом болгарське військо і захопив 80 міст вздовж Дунаю.

Звістка про облогу печенізькими ордами Києва (968) змусила Святослава вирушити на допомогу столиці своєї держави.

Другий похід київського князя на Балкани розпочався 969 р. Святослав досить швидко, захопивши Переяславець, Великий Переяслав, Доростол, Філіппополь, не тільки повернув собі втрачені позиції у Болгарії, а й просунувся вглиб Візантійської імперії. Проте новому візантійському імператору вдалося зібрати численне військо і спочатку під Адріанополем зупинити Святослава, а під Доростолом підписати мирну угоду (971), відповідно до якої київський князь брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією і відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим. Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав поблизу дніпровських порогів попав у *засідку печенігів* і трагічно загинув. З його черепа хан Куря наказав зробити чашу, обкуту золотом.

Характерними рисами цього етапу історії Київської Русі були:

- вихід Давньоруської держави на міжнародну арену;
- її перші спроби вписатися в геополітичний простір;
- постійна рухливість кордонів, розширення території країни;
- зосередження уваги та сил держави не на внутрішній, а на зовнішній політиці;
- вияв активності державної еліти (князь і дружина) головним чином у військовій сфері, яка давала їй землі, багатства, ринки збуту, владу;
- недостатня консолідованість території держави;
- слабкість великокнязівської влади, що не була ще чітко організованою та централізованою;
- формування системи васально-ієрархічних відносин.

Стосовно *політичного устрою Київської Русі* слід зазначити, що вона уявляла з себе ранньофеодальну державу з *монархічною формою правління*. Вона пройшла через певні трансформації, а саме:

- дружинна форма державності (на етапі становлення)
- централізована монархія (у роки піднесення та розквіту)
- федеративна монархія (у добу роздрібненості)

Основними елементами механізму політичної влади в Давньоруській державі були *князь, боярська рада та віче* (збори міського населення).

У цей час у східних слов'ян сформувалося *феодалне суспільство*. Цей процес був складним, тривалим і розгортався поетапно. Спочатку в IX ст. формується *система експлуатації всього вільного населення військовою знаттю* (князем та дружиною). Основним елементом цієї системи була *данина*, «полюддя». У X ст. стався переворот у поземельних відносинах: князі захоплюють і концентрують у своїх руках общинні землі, внаслідок чого виникає доменіальне (*вотчинне*) *землеволодіння* великого князя. Наступним

кроком у процесі феодалізації стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті – бояр та православної церкви.

У X–XII ст. у давньоруському суспільстві активно формувалися *васальні відносини*: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Дарувалася *не територія*, а *право* стягувати податки. Так поступово склалася помісна форма феодального землеволодіння, яка не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. З ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набирає **вотчина** – спадкове володіння, що могло вільно відчужуватися (продаватися, передаватися в спадок, даруватися).

У X–XIII ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники. Активно йшов **процес диференціації** серед *феодально залежного населення*. Основними його **верствами** були:

а) **смерди** – більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;

б) **закупи** – люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку);

в) **рядовичі** – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;

г) **челядь** – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх продавали, дарували, передавали у спадщину;

г) **холопи** – населення, що перебувало у повній власності феодала.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було **сільське господарство**. Спираючись на давні традиції, особливо великого розвитку досягло землеробство. Допоміжними галузями господарства стали промисли — бджільництво, мисливство, рибальство.

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства належало **ремеслу**. У Київській Русі найпоширенішими його видами були залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке виробництво, всього ж існувало понад 60 видів ремесел.

Розквіту Київської Русі сприяло й те, що її територія була вкрита мережею важливих міжнародних **торговельних шляхів**. Одним із найдавніших і освоєних був «грецький» шлях («із варяг у греки»), що через Дніпро зв'язував Прибалтику та Причорномор'я. «Шовковий» шлях, який пролягав через Наддніпрянщину, з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм. «Соляний» та «залізний» були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям.

Активні торговельні відносини та операції сприяли становленню в Давньоруській державі **грошової системи**. Перші монети на території України, головним чином, римські, з'явилися в II–III ст. З часом східні

слов'яни запровадили власну специфічно місцеву грошову одиницю – куну (хутро куниці або білки). Зі зростанням обсягу торгівлі з'являється нова лічильна одиниця – гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом м'які хутрянні гроші поступаються місцем твердій валюті — гривням, що являли собою зливки срібла вагою 160–196 г. Лише наприкінці XIII ст. з'являється карбованець – срібний зливочок, вагою 1/2 гривні.

У добу піднесення Київської Русі інтенсивно розгортається процес *урбанізації*. Літописи повідомляють, що в IX–X ст. існувало понад 20 міст (Київ, Чернігів, Белгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Новгород та ін.). У XI ст. згадується ще 32 міста. Напередодні монгольської навали на Русі налічувалося понад 300 «градів», з яких майже 100 були справжніми містами.

Одним з найбільш складних та проблемних питань з історії Київської русі є з'ясування *етнічного характеру держави*. Суть проблеми етнічного складу Київської Русі сформульовано в питанні: «Що існувало в Давньоруській державі: стійка єдина давньоруська народність чи окремі праєтноси українців, росіян, білорусів?» Відповідь на це питання намагалися знайти чимало відомих істориків. Існує дві основні концепції – існування єдиної східнослов'янської етнокультурної спільності та відокремленого розвитку кожного із східнослов'янських народів. У прихильників кожної з них є чимало аргументів на користь власної концепції але остаточно крапку у цьому питанні не поставлено і досі.

3. Піднесення і розквіт Київської Русі.

Передчасна смерть Святослава гостро поставила питання про його спадкоємця на великокняжому столі. Після досить тривалого періоду міжусобиць, у **980 р.** на київському престолі вдалося закріпитися одному з синів Святослава – *Володимиру*.

Князювання *Володимира Великого (980–1015)* стало початком нового етапу в історії Київської Русі, *етапу піднесення та розквіту*. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Він ніби уособлював якісно новий рівень управління державою.

Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981–993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів *завершив тривалий процес формування території Київської держави*. Саме в цей час остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, на півдні – до Дону, Росі, Сули та Південного Бугу, на сході – до межиріччя Оки і Волги, на Заході – до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни. Простягаючись майже на 800 тис. км², Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі.

Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому

Володимир провів кілька **реформ**.

Величезні простори держави, слабкість князівського адміністративного апарату робили владу племінних вождів та князів на місцях майже безмежною. Намагаючись зміцнити великокнязівську владу, Володимир провів **адміністративну реформу**, суть якої полягала в тому, що землі князівства, де правила залежні від нього місцеві правителі, передавалися дванадцятьом синам князя, великокнязівським посадникам та наблизеним боярам.

Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Її суть полягала в ліквідації «племінних» *військових об'єднань* і злитті військової системи з системою феодалного землеволодіння. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні рубежі від нападів кочівників; сформувати боєздатне, віддане князю військо; створити нову, або молодшу, знать-дружину, цілком залежну від великого князя, яка стала своєрідною протипагою місцевому боярству.

Релігійна реформа почалася спробою *модернізувати язичництво*. Чудово розуміючи, що в централізованій державі в релігійній сфері має панувати монотеїзм, великий князь спочатку намагався протиставити культ верховного божества Перуна цілому пантеону богів підкорених племен. Проте навіть модернізована стара релігія не відповідала потребам часу: вона гальмувала процес державотворення; не захищала багатств і привілеїв феодалної верхівки, що набирала сили; ускладнювала розвиток зв'язків з християнськими країнами. Саме тому наприкінці 80-х років X ст. Володимир вирішує запровадити християнство як державну релігію.

Запровадження християнства – це епохальний поворот в історії Давньоруської держави, який не тільки суттєво вплинув на всі сфери тогочасного суспільного життя, а й надовго визначив характерні особливості вітчизняної моделі історичного розвитку.

Вибір було зупинено на *християнстві візантійського зразка*. Цьому сприяли наступні *фактори*:

- ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації
- у державній еліті вже існували досвід та традиція хрещення (Аскольд, Ольга), пов'язані з Константинополем
- відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштовувало великого князя: ідеологічну підтримку своїм державотворчим планам він отримував, а контроль над ним з боку церкви не встановлювався
- візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес поширення та утвердження нової релігії

У 986 р. візантійський імператор Василій II, проти якого виступили земельні магнати, попросив у Володимира військової допомоги для придушення заколотників. Київський князь погодився, але висунув вимогу –

одруження із сестрою імператора Анною. Це була надзвичайно висока ціна, адже відповідно до існуючих тоді канонів візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі або хоча б за представників родини німецьких імператорів. Проте обставини були сильніші за традиції: реальна загроза Константинополю змусила Василя II піти на поступки, водночас він сам висунув вимогу, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство на Русі. Виконуючи умови русько-візантійської угоди, у Києві хрестився Володимир. В Корсуні восени 989р. Володимир взяв шлюб з Анною. Ця подія і стала точкою відліку процесу насадження християнства на Русі. Драматичні події, пов'язані із запровадженням нової релігії, що відбулися протягом трьох років (988, 989, 990) літописцем спресовані в один – **988 р.** Насправді християнізація Русі тривала декілька століть.

Запровадження християнства суттєво вплинуло на подальший розвиток Русі:

- Нова віра сприяла остаточному розкладу родового ладу й формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у східних слов'ян;
- Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої самодержавної країни;
- Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави;
- Під впливом християнства поступово відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття населення Давньоруської держави;
- Нова віра заклала якісно нові підвалини в культурній сфері, сприяла розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва.

Слід відзначити і деякі *негативні наслідки* запровадження саме візантійського православ'я:

- Православна церква не стала справжнім гарантом захисту різних соціальних верств, вагомою противагою самодержавній владі;
- Прилучення до багатств світової культури було обмежене;
- Цивілізуючий вплив Візантії на Русь був затухаючим.

Отже, запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Воно сприяло формуванню та зміцненню феодальних відносин, розвитку державності, зростанню міжнародного авторитету, розвитку культури. Однак візантійська модель християнства згодом стала підґрунтям не тільки позитивних, а й низки негативних зрушень, процесів і тенденцій.

Повертаючись до аналізу князювання Володимира, треба відзначити, що він надавав велике значення і зовнішньополітичному вектору своєї діяльності. У відносинах із сусідніми державами він спирався не лише на силу зброї, а й на активні дипломатичні контакти з багатьма державами, постійно застосовував традиційну для того часу практику династичних шлюбів. Після хрещення Русі розширюються відносини з Візантією, поживляються русько-німецькі контакти. У 1013 р. між Київською Руссю і Священною Римською імперією було укладено угоду. Налагодження у 90-ті роки X ст. офіційних зв'язків з Римом змушувало Візантію, яка не бажала розширення сфери римського впливу на Русь, ставитися до русичів як до рівних.

Після смерті Володимира знову мав місце період міжусобної боротьби за київський престол. У ході чотирирічного кривавого братовбивчого протистояння загинули Борис, Гліб, Святополк, Святослав, і **1019 р.** у Києві вокняжився **Ярослав**. Його влада над руськими землями була не повною, оскільки вже 1024 р. він зазнав поразки в битві під містом Лиственом від свого брата, енергійного чернігівського князя Мстислава. Однак переможець не зайняв великокняжий стіл, братам вдалося знайти компромісне рішення: вони утворили дуумвірат, поділили Русь по Дніпру і з двох центрів – Києва та Чернігова – управляли величезною державою. Лише після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав став, за словами Нестора, «самовладцем Руської землі».

Роки князювання Ярослава (1019–1054) – час *найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі*. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію.

Значну увагу Ярослав приділяв *безпеці кордонів держави*. Ще у 1030–1031 рр. він у союзі з Мстиславом відвоював Червенські землі, внаслідок чого до Русі відійшли Перемишль, Червен, Белз та інші міста. Князь насамперед піклувався про безпеку південних рубежів Русі: на багато сотень верст тягнулися зведені при ньому «змійові вали» з укріпленими фортецями. Глибока, ешелонована оборона дала змогу київському князю 1036 р. отримати вирішальну перемогу над печенігами. Після поразки цей кочовий народ мігрував на Дунай, а його місце в степу зайняли менш войовничі торки. Ярослав же на честь перемоги 1037 р. на місці вирішальної битви побудував перлину середньовічної архітектури – собор святої Софії.

Зовнішньополітична діяльність Ярослава спиралася насамперед на слово дипломата, а не на меч воїна. Важливе місце в міжнародній політиці київського князя відігравала своєрідна *«сімейна дипломатія»*, тобто укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів.

За княжіння Ярослава активізувалася *внутрішня розбудова* держави. З ім'ям цього князя пов'язано створення першого писаного зведення законів Київської Русі – *«Руської правди»*, що регламентувала внутрідержавні феодалські відносини.

В останні роки життя Ярослав зробив спробу розв'язати болючу проблему *престолонаслідування*. В основу запропонованого ним механізму спадкоємності князівської влади було покладено принцип сеньйорату, тобто влади *найстаршого в роді*. У разі смерті київського князя великокняжий стіл переходив до найстаршого за віком сина, що, на думку Ярослава, давало можливість уникнути сімейних чвар, оскільки кожен з нащадків мав шанс правити в Києві.

Отже, *визначальними рисами* цього етапу історії Київської Русі були: завершення формування території держави, перенесення уваги князівської влади з проблем завоювання земель на проблему їх освоєння та втримання під контролем; злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади; заміна родоплемінного поділу давньоруського

суспільства територіальним; активна реформаторська діяльність великих князів; запровадження та поширення державної консолідуючої ідеології – християнства; поява писаного кодифікованого права; ширше використання дипломатичних методів розв'язання міжнародних проблем; зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.

4. Розпад Київської Русі: причини і наслідки.

Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. *одноосібна монархія поступово переростає в монархію федеративну*. Три сини видатного князя – Ізяслав, Святослав та Всеволод – уклали між собою політичний союз, утворили *тріумвірат* і, спільно управляючи державою, забезпечували єдність та безпеку руських земель. Цей унікальний союз проіснував майже двадцять років, але бурхливий розвиток феодалізму, зростання та економічне зміцнення місцевої земельної знаті, породжуючи відцентрові тенденції, підривали його основи.

Наприкінці XI ст. посилювалися відцентрові тенденції в державі, було *втрачено політичну єдність*, спалахнули численні *міжусобні війни*, зросла зовнішня загроза. Всі спроби *княжих з'їздів* (1097, 1100, 1101 і 1107) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчилися невдачею.

Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на князювання *Володимира Мономаха (1113–1125)*. Численні вдалі походи на половців, активна законодавча діяльність (розробка знаменитого «Уставу» – своєрідного доповнення до «Руської правди»), подолання сепаратистських тенденцій, об'єднання 3/4 території Русі тимчасово стабілізували становище держави і повернули її в ряди наймогутніших країн Європи. Після смерті Володимира Мономаха його сину Мстиславу (1125–1132) лише на короткий час вдалося підтримати єдність руських земель. У XII столітті на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. У цю добу роздрібненість набула ознак стійкої, прогресуючої тенденції. Так, якщо в XII ст. утворилося 15 князівств (земель), то їх кількість на початку XIII ст. сягала вже 50.

Серед основних *причин роздроблення* Київської держави були:

- Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення;
- Зростання великого феодального землеволодіння;
- Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади;
- Зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру, поява поліцентричності в зовнішній торгівлі;
- Посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.).

Період феодальної роздрібненості – закономірний етап у розвитку

суспільства, адже роздрібненість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме в цей час відбулося остаточне формування феодальної системи (чітко визначилися права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально-станової ієрархії, формувалася і вдосконалювався державний апарат тощо). Роздрібнення структури політичної влади було цілком логічним і природним наслідком феодальних відносин: роздрібненій формі земельної власності відповідає роздрібнена форма держави, роздрібнена структура влади.

Отже, явище роздрібненості суперечливе і неоднозначне. Особливістю періоду історії Київської Русі наприкінці XI — у середині XIII ст. були, з одного боку, посилення відцентрових тенденцій, втрата державної єдності, князівські міжусобиці, ослаблення держави, зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав, з іншого – формування великого землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, значне зростання чисельності населення, розвиток східнослов'янської культури.

5. Монголо-татарська навала та її вплив на розвиток східнослов'янських земель.

Питання про *роль монгольського нашествия* та золотоординського іґа в слов'янській історії завжди належало до розряду надзвичайно важливих, але водночас дуже складних, дискусійних. Вичерпної однозначної відповіді на це питання ми не маємо. Багатовікове вивчення проблеми привело дослідників до абсолютно різних оцінок та полярних висновків. Одні з них (Л.Гумільов, Б.Васильєв та ін.) вважають, що іґа фактично не було, а був лише союз Русі з Ордою, інші – вказують на руйнівні наслідки золотоординської навали, яка загальмувала розвиток слов'янських земель, зумовивши в перспективі помітне відставання від країн Західної Європи (Б. Рибаків, П. Толочко, М. Котляр та ін.).

У 1223 р. на річці Калці відбулася *перша битва* монголо-татарських військ з руськими дружинами. Об'єднані русько-половецькі сили зазнали страшної поразки: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Нова хвиля монгольського нашествия розпочинається 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо онука Чингізхана – Батия. Серією рішучих ударів, схожих на помахи татарської шаблі, завойовники перетворили на попелище Рязань, Володимир, Ярославль, Переяслав, Чернігів та інші міста і підійшли до Києва. *Падіння 1240 р. центру Давньоруської держави* відкрило Батию шлях на Захід. Пройшовши вогнем і мечем галицькі та волинські землі, кочівники в 1241 р. вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансильванію. Проте знекровлені на Русі війська Батия вже 1242 р. були змушені припинити своє просування в західному напрямку. Повернувшись у пониззя Волги, завойовники засновують нову державу в складі Монгольської імперії – *Золоту Орду*. З цього часу Давньоруська держава перестає існувати. На Русі встановлюється іноземне іґо на довгих 238 років.

Основними *наслідками іга* стали:

- Руїнація та падіння ролі міст;
- Занепад ремесла і торгівлі;
- Демографічні втрати;
- Знищення значної частини феодальної еліти.

Суть золотоординського іга як історичного явища полягає у формуванні та зміцненні стійкої системи *залежності руських земель від завойовників*. Золотоординське іго виявилось насамперед у *трьох сферах*: **економічній** (система податей та повинностей – данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін.); **політичній** (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); **військовій** (обов'язок слов'янських князівств делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах).

Встановлення золотоординського іга на Русі мало свої *особливості*:

- 1) руські землі не увійшли безпосередньо до складу Золотої Орди;
- 2) на території Русі не було створено постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Навіть інститут баскаків на початку XIV ст. фактично ліквідується;
- 3) толерантне ставлення золотоординців до християнства та православного духовенства (відповідно до монгольських стереотипів поведінки хан міг і мусив вимагати від завойованих народів покірності, виконання наказів, але не відмови від віри, традицій та звичаїв).

Монголо-татарське панування наклало помітний відбиток на подальший розвиток руських земель. Певні тенденції, що беруть свій початок саме з цих часів, мали тривалий характер і позначилися навіть на *ментальності східних слов'ян*:

- Переміщення і своєрідне роздвоєння центру суспільного життя східних слов'ян;
- Консервація та поглиблення феодальної роздрібненості;
- Поступове витіснення в стосунках між князем і місцевою знаттю принципу васалітету та запровадження системи підданства;
- Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що в XIV–XV ст. південні та західні руські землі опиняються в складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна та Новгородська землі залишаються під владою Орди.

Внаслідок цього землі, що колись входили до складу Київської Русі, *потрапили під вплив різних держав та культурних традицій*, які суттєво змінили характер та динаміку їх суспільного розвитку. Етнічна диференціація східного слов'янства поглиблюється, і дедалі активніше починають формуватися українська, білоруська та російська народності.

Отже, загальмувавши соціально-економічний розвиток Русі, суттєво деформувавши суспільні відносини, помітно вплинувши на етнічні процеси, якісно змінивши структуру влади в північно-східних руських землях,

монгольське нашествя та золотоординське іго наклали свій **відбиток** на Східну Європу, глибинно, на багато віків уперед, під коригували її історію.

6. Галицько-Волинське князівство.

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське через низку обставин (нескінченні князівські міжусобиці, певну зміну світових торговельних шляхів, активізацію нападів кочівників, відтік населення з південних районів тощо) *економічно та політично занепадають*. Монгольська навала посилила та поглибила руйнівні процеси в цьому регіоні.

Іншою була ситуація в південно-західній частині Русі, де у **1199** р. з'явилося нове державне об'єднання – **Галицько-Волинське князівство**. Майже впродовж півтора сторіччя воно відігравало надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяла низка **чинників**:

1) вдале географічне положення (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади, природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників, крім того, князівство розташовувалося на перехресті стратегічно важливих торгових шляхів);

2) необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия та іга;

3) енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславича (1199–1205) та Данила Романовича Галицького (1238–1264);

4) існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувався в кілька **етапів**:

I етап (1199–1205) – утворення та становлення. Спираючись на середнє і дрібне боярство та міщан, волинський князь Роман у 1199 р. придушує опір великих бояр і об'єднує Галичину й Волинь. Сміливий воїн, талановитий політик, жорстокий володар, князь веде активну зовнішню політику. Переможні походи проти Литви та Польщі помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. Вже 1202 р. Роман оволодіває Києвом і стає великим князем. Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. У 1205 р. він трагічно загинув.

II етап (1205–1238) – тимчасовий розпад єдиної держави. Зі смертю Романа розпочинається майже 30-річний період боротьби за галицький стіл.

III етап (1238–1264) – об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординським ігом. Відновивши єдність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвойовує втрачені позиції. Навесні 1238 р. син Романа Мстиславича Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином. Незабаром він знову поширює свій вплив на Київ, у якому залишає управляти свого воєводу Дмитра.

На початку монгольського нашестя Данила Галицького не було в князівстві: він перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити феодальну верхівку цих держав до утворення антимонгольського воєнного союзу. У 1245 р. він був змушений їхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на управління землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався тим самим виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях. Географічна віддаленість від Орди створювала для цього сприятливі умови: сюди майже не навідувалися ханські баскаки, тут не проводилися тотальні переписи населення з метою обкладення даниною; головний обов'язок князя полягав лише в наданні хану допоміжних збройних формувань під час його походів на Польщу та Литву.

За цих обставин Данило мав змогу сконцентрувати увагу на посиленні боєздатності, внутрішньому зміцненні та централізації князівства. Активно укріплювалися старі міста та зводилися фортеці нового типу, розташовані на горбах і з кам'яними стінами; відбулася реорганізація війська: було сформовано піхоту, переозброєно кінноту (особливу увагу зосереджено на важкоозброєній кінноті, ударів якої, як правило, не витримували татари).

В **зовнішній політиці** Данило Галицький продовжував **пошуки союзників** для протистояння Золотій Орді. У 1253 р. він навіть був **коронований** Папою римським, який погодився на організацію проти монголо-татар хрестового походу, проте, через певний збіг обставин, ці плани так і залишилися нездійсненими. Не відчувши реальної допомоги з боку папської курії, Данило розриває угоду з Ватиканом і вступає у відкриту збройну боротьбу із Золотою Ордою.

Орда розпочинає 1258 р. масований наступ на землі Галицько-Волинського князівства. Не маючи сил для протидії, Данило Галицький під тиском вимог Бурундая був змушений віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова та інших міст. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холму. Саме в цьому місті після тяжкої хвороби 1264 р. помирає князь Данило.

IV етап (1264–1323) – стабільність і піднесення. Після смерті Данила Галицького князівство знову втрачає свою єдність: його землі поділено між трьома нащадками князя – Левом, Мстиславом і Шварно. Прагнучи стабільності, Шварно укладає союз Галицького князівства з Литвою, але це об'єднання не було тривалим. Найпослідовніше продовжував державницьку політику батька Лев Данилович (1264–1301). Хоча він і був змушений визнати залежність від улусу Ногая, все ж саме цей князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки цьому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

На зламі XIII–XIV ст. відновилася єдність Галицько-Волинської держави під владою наступника Лева – князя Юрія I (1301–1315). Це був період, коли Золота Орда, яку роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, поступово втрачала владу над підкореними територіями. Юрію вдалося скористатися цією сприятливою обставиною для зміцнення власних позицій.

Наступниками Юрія I стали його сини – Андрій та Лев II (1315–1323). Вони

поділили територію князівства на сфери впливу, але правили *спільно*, дуумвіратом, і тому розпаду єдиної держави не відбулося. Трагічно для них закінчилася і боротьба з Ордою: 1323 р. у битві з військами хана Узбека молоді князі загинули.

V етап (1323–1340) – поступовий занепад. Загибель Андрія та Лева II, які не мали дітей, увірвала пряму лінію династії Романовичів, що призвело до посилення політичного впливу *галицького боярства*, зростання чвар та міжусобиць у феодальній верхівці, втручання іноземних держав у внутрішні справи галицько-волинських земель. Зберегти єдність колись могутнього Галицько-Волинського князівства не вдалося. Протягом короткого часу держава занепадала та розчленувалася, її землі опинилися під владою чужоземців: Галичина – під Польщею, Волинь – під Литвою, Буковина – у складі Молдавського князівства.

7. Культура Київської Русі.

Культура Київської Русі постала на ґрунті матеріальних та духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Часті міграції населення, які відбувалися в стародавні часи на її теренах, сприяли жвавому культурному обміну між народами. Але водночас вони призводили й до значної руйнації окремих культурних утворень, які інколи й зовсім зникали внаслідок асиміляції або знищення. З усього розмаїття матеріальних та духовних надбань прийдешніх народів відбиралися ті, що найбільшою мірою відповідали кліматичним і геополітичним умовам існування на нашій землі, що засвоювалися корінними мешканцями цих земель і що відповідали загальносвітовим тенденціям культурного розвитку. Зрештою, це й утворило самобутню вітчизняну культуру, зумовило її неповторне обличчя.

Культура часів Київської Русі не була явищем однорідним, уніфікованим для всіх регіонів держави, що обіймала великі території від Білого до Чорного морів. Різні умови господарювання на півдні й півночі, в лісовій і лісостеповій зонах вимагали специфічних знань, умінь, навичок. В залежності від цих умов розвивалися й самі сільськогосподарські технології: традиційне підсічне землеробство зберігалося в лісовій зоні та на півночі, а в лісостепах розвивалася більш прогресивна трипільна система.

За тогочасних умов необхідні господарські знання втілювалися й передавалися від покоління до покоління разом із синкретичним комплексом язичницьких вірувань, свят, обрядів. Християнські звичаї, які поступово входили в культурний обіг, змінювали вихідні засади світогляду русичів, але цей процес ішов повільно й не носив однолінійного характеру. Вельми показовою ілюстрацією розбіжностей у релігійних уявленнях населення різних регіонів Київської Русі може служити поховальний обряд, який суттєво відрізнявся навіть у найближчих сусідів, що складали етнічне ядро держави — у

полян та у древлян. Поляни ховали небіжчиків під невеликими курганами, закопуючи разом із тілом і звичні ужиткові речі покійного, їжу в горщиках тощо. Древляни спалювали тіло на погребальному вогнищі, куди також потрапляли знаряддя праці, зброя, інші необхідні в повсякденному житті предмети. Відмінності в способі поховання свідчать не лише про залишки язичницьких вірувань, «стихійного матеріалізму» прабатьківських звичаїв, а й про принципові розходження в уявленнях про потойбічний світ і про подальшу долю душі.

Протягом тисячолітньої історії християнства на Русі церква послідовно й неухильно викорінювала залишки язичницьких культів, проте навіть у XIX і в XX столітті в різних регіонах України, Білорусі й Росії вони доволі чітко виявлялися серед населення. Така стійка прихильність східних слов'ян прабатьківським «марновірствам» є свідченням не стільки консерватизму суспільної свідомості, скільки доказом на користь практичного сенсу, який криється для народу за кожною з подій сакрального календаря. Так, наприклад, старозавітне свято на честь давньоєврейських полководців і царів з родини Маккавеїв, що очолювали свій народ під час переможної війни з Сирією, в Україні й зараз відзначається як день, коли треба провіювати мак (1 серпня за старим стилем).

Змінивши світоглядні засади щодо вищого пантеону язичницьких богів, кожний із яких в народній свідомості знайшов свого відповідника в тому чи іншому образі християнської міфології, православна релігія не мала можливості вплинути на народні уявлення про нижчі, але вельми важливі у вирішенні повсякденних проблем сили природи, оскільки не мало їм адекватних відповідників. Домовики, польовики, лісовики, русалки, мавки, інші злі й добрі духи продовжували сповнювати народну уяву, оскільки виникли на певному місцевому ґрунті й були тісно пов'язані з природними умовами, в яких доводилося жити й господарювати людям. Ці уявлення, або демонологія, на обширних теренах Київської Русі мали вельми строкатий характер і поповнювали скарбницю народнопоетичної творчості, забезпечуючи розвиток казкового й пісенного жанрів *фольклору*.

Слід зазначити, що фольклор у Давній Русі, як і пізніше, слугував не тільки засобом передачі інформації. Йому належала й ритуально-магічна функція. Виконання фольклорних творів супроводжувалося музикою, танцями й у цілому мало характер урочистих і видовищних обрядових дій, що, поступово втрачаючи релігійне значення, продовжували вдовольняти естетичні й моральні потреби людей. Такі обряди пов'язували життя кожної окремої людини з одвічними традиціями народу, залучали особу до кола спільних громадських інтересів, сповнювали її вчинки високим моральним змістом і почуттям відповідальності перед минулими й майбутніми поколіннями, адже народні звичаї сприймалися як необхідні й незмінні.

Саме через це великого значення й розвитку набуває в Київській Русі *обрядова й календарна поезія*. В поєднанні зі співами й ритуальними діями вона супроводжувала людей у повсякденних господарських справах: передувала початку календарних польових робіт (сівба, косовиця, жнива тощо)

або пов'язувалася зі щорічними астрономічними датами, важливими для землеробства (колядки, веснянки, гаївки й под.). Важливі події в житті окремої людини також не обходилися без поетичного супроводу. Існувала розгалужена система жанрів родильної, весільної, поховальної обрядової поезії. Якщо ритуал був пов'язаний із їжою, кожна з ритуальних страв супроводжувалася підблюдними піснями.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях. Особливою любов'ю в південній частині Русі користувалися струнні інструменти. В наших землях вони з'явилися під безпосереднім впливом культури міст античного Причорномор'я. Проте, запозичені в греків, інструменти вдосконалювалися відповідно до слов'янських смаків і уподобань і згодом перетворилися на популярні протягом багатьох століть бандуру й цимбали.

Пісні, музика й танці супроводжували давніх русичів і під час розваг та відпочинку. Князі й представники заможних верств населення запрошували на пири професійних співаків та акторів, яких інколи й постійно тримали при своїх дворах. Але переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали скоморохами. Проте й скоморошництво не було суто руським явищем. Воно було запозичене з Візантії й відбивало загальносвітові тенденції в розвитку середньовічної культури через свій генетичний зв'язок із творчістю жонглерів і гістріонів у Західній Європі. Однак на європейському сході це явище набуло специфічних національних рис, що робить його ознакою суто руської культури.

Великого розвитку і значення в культурі Київській Русі набула **література**. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність. Власна писемність існувала в руських землях ще в дохристиянську добу, однак, її пам'ятки, що виконувалися чи то у вигляді вузликового письма, чи то як «черти і рези» на бересті й дерев'яних дошках не збереглися. Проте писемність за християнської доби одразу ж набуває жвавого розвитку, незважаючи на те, що книги коштували дуже дорого, адже виконувалися на пергаменті вручну протягом тривалого часу.

Новий слов'янський алфавіт було створено «солунськими братами» Кирилом (Костянтином) та Мефодієм, монахами з Болгарії, які взяли за зразок грецьку абетку. Переписувачі книжок використовували **три різновиди письма**: устав - каліграфічне письмо, напівустав - з елементами округлення букв, та найближчий до сучасного письма від руки – скоропис. Книжковою справою займалися спеціальні майстерні при монастирях. Зважаючи на цінність книг, замовниками їх могли бути лише дуже забезпечені люди: князі та високі бояри. Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «ізборників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки.

Існував попит і на **світську літературу**, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладна світська література поділялася на військову: «Олександрія», «Троянська війна», «Девгенієво діяння»; природничу:

«Фізіолог», «Шестиднів», «Християнська топографія»; повчальну, куди входили вислови й афоризми з Біблії стародавніх філософів на моральні теми: збірки «Бджол», бо як нектар із різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Досить швидко з'являються і **оригінальні літературні твори**. В першу чергу, до таких відносяться літописи. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо», звідки й назва жанру. Літописи створювалися на підставі різноманітних джерел, однак, оскільки укладачами таких хронік майже завжди були монахи (чорноризці), в першу чергу, вони намагалися спиратися на Біблію, а тому дуже часто розпочинали опис подій із створення світу й короткого переказу Святого письма та основних його подій: про перших людей, Великий потоп, розселення синів Ноя по світу тощо.

Перші давньоруські **літописи** з'явилися вже на початку XI ст. Найдавніші з них: Київський (1037 р.), Києво-Печерський (1073 р.), Новгородський (1079 р.), що відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Вони створили Початкове, або Києво-Печерське зведення (1093 р.), з якого виникла «Повість временних літ». Цю «Повість» було укладено біля 1110 р., імовірно, ченцем Печерської лаври преподобним Нестором. Твір дійшов до нас у двох списках: Іпатіївському та Лаврентіївському (за назвами монастирів у Росії, де в XVIII ст. їх було виявлено істориками). Дві версії цієї пам'ятки дещо відрізняються за змістом і пафосом, але в українській історіографії віддають перевагу Іпатіївському списку, як більш автентичному, прокиївському, не спотвореному пізнішими промосковськими редакціями.

«Повість временних літ» показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоруській літературі: релігійність, патріотизм, моралізаторський характер. Релігійний смисл твору містить вже сама його назва. «Времінний», тобто прохідний, недовговічний характер мають усі події земного світу. Тому літописець не надає їм надзвичайного значення, не коментує, адже все на землі знаходиться під пильним оком Бога і не потребує людської оцінки. Однак укладач не може втриматися там, де йдеться про християнські цінності, а одже, і сам добір відомостей, і їх висвітлення підпорядковує благородній меті пропаганди християнства й зображення його переваг над язичництвом. Та, лишаючись патріотом своєї землі, літописець не може не виявити своєї симпатії співвітчизникам. У подробицях, із ледь прихованим захопленням сповіщає він про вдалі походи київських язичницьких дружин проти християнського Константинополя й про розміри дані, яку мали сплачувати русичам імператори.

Аналізуючи зміст «Повісті», можна зазначити, що вона дає всі підстави вважати доконаним факт існування на території Київської Русі єдиної нації. Її формування сучасними соціологами вважається завершеним із появою національної самосвідомості як загального для певного етносу світогляду, що відзеркалює спільні економічні, політичні, духовні прагнення, й відокремлює «своє» від «чужого» в історичній перспективі: в проекціях минулого й майбутнього. За часів середньовіччя такі проекції потребували релігійного обґрунтування, а тому укладач «Повісті» багато уваги приділяє саме витокам

слов'янського християнства, проте неодноразово торкається й власне етнічних проблем. Він зазначає: «А словінський народ і руський – один. Від варягів –бо прозвалися руссю, а раніше були словіни; хоч і полянами називалися, але мова була словінська. Полянами прозивалися, оскільки в полі сиділи, а були одного народу словінського».

Якщо врахувати, що сам літописець неодноразово поділяв автохтонні племена слов'ян Київської Русі на древлян, полян, уличів, тіверців і под., стає очевидним, що цей поділ не відігравав для нього суттєвого значення при вирішенні питання про національну сутність Руської держави. У більш пізні часи подібне вирішення проблеми першоджерел національних культур слов'янських народів породжувало на дещо іншому історичному тлі ідеї слов'янофілів, кирило-мефодіївців та ін. Проте, за часів середньовіччя, коли для більшості європейських народів сама постановка питання про власну етнічну приналежність була ще попереду, такі погляди мали, поза сумнівами, суто прогресивний характер.

Події вітчизняної історії відкриваються в «Повісті временних літ» 852 роком, від якого автор містить вже не виклад біблійних оповідей та легенд, а відомості про військові операції Русі, діяльність князів, заснування Києва та ін. У літопис входять життя святих, портрети та характеристики окремих князів, розповіді про чудеса і небесні предзнаменування. В тексті зустрічається чимало порівнянь, прислів'їв, приказок, що підвищує його естетичне значення як яскравого твору художньої літератури.

Окрім Києва та Новгороду, найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир Волинський, Чернігів. Хоча майже всі князівства Русі мали свої літописи, більшість з них носить місцевий, а не загальноруський характер. Серед найбільш визначних загальнодержавних літописів слід назвати Галицько-Волинський (XIII ст.). На відміну від інших, цей літопис викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєпис окремих найбільш відомих руських князів. За своїм історичним та літературним значенням Галицько-Волинський літопис посідає одне з найважливіших місць у вітчизняній культурі.

В Київській Русі літописи виконували багато функцій. Вони використовувалися в політичних суперечках, дипломатичних переговорах, у боротьбі з язичництвом. Протягом століть літописи все більше втрачали зв'язок із церквою. Секуляризація літописання виявилася і в змісті творів, і в тому, що їх безпосередніми укладачами ставали князі, дружинники, інші освічені люди. Відповідно до місця й умов створення літописи відбивали політичні пристрасті своєї епохи, тому дуже часто мали публіцистичний характер, пропагували ідеї місцевого й загальноруського патріотизму.

Проте, в тогочасній культурі в цілому перевага надається загальнонаціональному патріотизму. Ним зумовлюється зміст більшості пам'яток літератури Київської Русі. В безпосередній залежності від нього поставало й культурне значення твору, і його оцінка в сучасників і впродовж наступних поколінь. В усіх значних літературних творах тієї пори можна відчувати ідею величчя рідної землі, захоплення якою стає провідною темою

багатьох творів давнього письменства. Ця ідея була зумовлена актуальними обставинами тодішнього життя, і у відображенні цих обставин полягає ще одна особливість літератури Київської Русі - її історизм. До певної міри цей історизм можна назвати політичною заангажованістю літератури, адже замовниками і читачами її творів були князі та правляча верхівка держави. Саме ідеологію цих кіл, отже й вищі загальнодержавні або місцеві князівські інтереси й проводили в своїх творах давньоруські автори. Великою мірою ці інтереси були зумовлені міжнародним становищем Русі.

Відчуваючи політичний тиск з боку Візантії, Київ намагався відстояти своє право бути рівним серед рівних у тодішньому світі. І література мала довести святість Русі, як оплоту релігії в цьому регіоні, показати, що, незважаючи на відносно коротку власну християнську історію, вона може надати чимало прикладів страждань і мучеництва за віру всьому іншому християнському світу, від чого на той час залежав міжнародно-політичний авторитет держави. Ось чому велика увага в літературі приділяється патристиці - опису життя отців церкви та власних святих і мучеників: про Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського. Цілковитим зібранням подібних творів є «Києво-Печерський патерик», що містить розповіді про чудеса, які сталися з різними ченцями Печерської лаври.

Особливе місце серед таких творів займає «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Іларіон спрямував пафос свого твору проти гегемонії Візантійської церкви і її спроб встановити панування в духовно-релігійному житті Київської Русі. Спираючись на традиції християнської філософської думки, він доводить, посилаючись на Біблію, що закон, який дав Мойсей лише одному, «старшому» народу, завдяки благодаті та істині, що приніс Ісус Христос, робить всі народи рівними перед Богом. Тому Русь, яку хрестив Володимир, не потребує ніякої духовної опіки з боку «старших».

Іларіон, що 1051 р. став першим київським митрополитом не-греком, - виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. в Софіївському соборі в присутності князя Ярослава та його родини. Можливо, саме тому багато уваги в творі приділяється київським князям, особливо Володимирі, який був батьком Ярослава Мудрого. «Слово» Іларіона на довгі часи лишалося взірцем проповідницької літератури. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добром мовних засобів, художніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити й Кирила Турівського, що жив у XII ст. і також використовував специфічний жанр «Слова», що являло собою урочисту промову перед великою аудиторією.

Цей жанр було використано і невідомим автором «Слова о полку Ігоревім». Створене між 1185 і 1187 рр., «Слово» лишається неперевершеним шедевром світової культури, що й досі ставить перед дослідниками чимало проблем. На тлі давньоруської літератури «Слово» виділяється не лише майстерною формою, добром поетичних засобів, зв'язком з фольклорною традицією. Викликає здивування перевага, яку надає автор не розповсюдженій у тодішній літературі християнській символіці, а образам, пов'язаним з

язичництвом, що утворює унікальний образний світ твору.

За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жалі з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву княжому прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено в «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох російських і українських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладі цього уривку поеми. Найбільшою ж загадкою лишається постать автора «Слова» – полум'яного патріота, широко обізнаної й талановитої людини. Брак відомостей про автора цього твору яскраво ілюструє рівень нашої історичної поінформованості про Давню Русь у цілому і дає підстави вважати, що її культурне життя - в сучасних уявленнях дещо примітивне - було значно багатшим і розвиненішим.

Світським за своїм характером було й «Повчання» Володимира Мономаха. Хоча автор і торкався в ньому питань віри, однак головна ідея цього твору - створити ідеал державного діяча, що поєднує в собі високі моральні та політичні якості, необхідні для блага рідної землі. Написане приблизно в 1117 р., «Повчання» було і морально-філософським узагальненням, і автобіографією видатного державного діяча, і своєрідною сповіддю перед смертю. Цікаво, що тих принципів, які задекларовано в «Повчанні», самому Володимирові дотримуватися не вдавалось, отже, даючи поради нащадкам, князь не був сліпим ідеалістом і добре розумів розбіжності між теорією та практикою, які усвідомлювалися на рівні християнського протиставлення «градів» земного й небесного.

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «Моління Даниїла Заточника». Воно побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даниїл змальовує своє скрутне життя після того, як лишився служби, що єдино й давала йому матеріальні можливості для існування. Автор постає як обдарована, наділена гострим розумом людина, що несправедливо потерпіла від заздрощів нікчемних прислужників, які оточують князя. Він не хоче служити боярам і виявляє себе палким прихильником сильної княжої влади й централізованої держави. Цей твір одним із перших започаткував в літературі Київської Русі демократичні тенденції, розпочавши тему простої «маленької» людини, яка значно пізніше стане провідною в усій світовій літературі.

Архітектура. При будівництві житла та оборонних споруд слов'яни здавна використовували матеріали місцевого походження і спиралися на традиції, що сягали ще трипільської культури. В умовах лісостепу, основними будівельними матеріалами були дерево і глина. Тогочасна *дерев'яна архітектура* характеризувалася багатоярусністю будівель, оздобленням їх башточками і теремами, наявністю різного типу прибудов – клітей, переходів, сіней. Вигадлива *художня різьба по дереву* традиційно прикрашала тогочасні будівлі. Простолюдини переважно жили у напівземлянках, інколи, досить великих зрубних будинках, що мали від 1 до 3 поверхів.

Християнство вимагало дотримання певних канонів релігійної служби, яка обов'язково мала відбуватися у стінах храмів. Тому, незабаром після хрещення Русі, *починається будівництво церков. Василевська*, побудована з дерева за зразком храму в Корсуні, і *Десятинна*, або Богородицька зведена в 996 р. – *перша кам'яна церква Київської Русі*. Вона була зведена грецькими майстрами в суворій відповідності до візантійських традицій. Її прикрашали фрески, мозаїка, різьблені мармурові і шиферні архітектурні елементи. На сьогоднішній день від цієї споруди зберігся лише фундамент, а сама церква була зруйнована під час монголо-татарської навали.

З часом, давньоруська культура будівництва *почала набувати власних характерних рис*. Їй було притаманне використання глибоких (до 4 метрів), і широких фундаментів, для зведення яких використовували грубий камінь, залитий цементом (так звана *рустика*). Стіни викладалися з тонких цегляних смуг, що чергувалися з товстими шарами цементу особливого складу, в якому в якості основного компонента виступала вапно.

Шедевр давньоруської архітектури – 13-ти купольний **Софійський собор**, зведений в 1037 р. у Києві гармонійно *поєднував слов'янські та візантійські традиції зодчества*. За задумом творців, храм Святої Софії символізував Будинок Премудрості Божої Небесної Софії, яку уособлювали і вселенська християнська Церква як зібрання віруючих, і як її прообраз – Матір Божа. Київська Софія будувалася за хрестово-купольною моделлю. П'ять її нефів і тринадцять куполів утворювали символ шатра, що повільно піднімається знизу вгору до грандіозного центрального куполу, розташованого на величному циліндрі з прорізами для витончених арочних вікон.

Не можна не згадати і про **Золоті ворота** – головні парадні ворота Києва часів Давньої Русі. Збудовані у роки правління Ярослава Мудрого (1037) на честь розгрому печенігів. У 1051 р. було засновано *Києво-Печерський монастир*. У 1108 – 1113 рр. у Києві було побудовано ще один архітектурний шедевр – *Михайлівський Золотоверхий собор*, але з кінця XI ст. в давньоруській архітектурі все *рідше зустрічаються грандіозні форми*. Розміри храмів стають менше. Набувають розповсюдження кубічні однокупольні храми.

Будувалися видатні споруди і в інших містах Русі, зокрема *Спасо-Преображенський собор* (1036), *Єлецький собор* і *П'ятницька церква*, що стали прикрасою дитинця Чернігова, княжий палац і *церква Пантелеймона* в Галичі. Всього збереглося близька 100 архітектурних пам'яток до монгольської доби.

Живопис. Для давньоруського мистецтва було характерне поширення *іконописного, фрескового живопису та мозаїк*. Мистецтво масштабних **мозаїчних композицій** прийшло з Візантії. Мозаїка несе в собі ідею гармонійної єдності безлічі різних одиничних компонентів, їх чіткої організації в цілісну картину, де всі елементи знаходяться у взаємодії, взаємно доповнюючи один одного. Мозаїка складалася з низки візерунків, зображення яких виконані з невеликих шматочків каменю, мармуру, кераміки. Безперечними шедеврами є *мозаїка «Незламна стіна»* або **Богоматір Оранта** під куполом *Софійського собору* та виконані давньоруськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря (1113), які після його

руйнування в 1934 р., були вивезені до Москви. Більшість мозаїк періоду Давньої Русі виконувалися зі спеціального склоподібного матеріалу – *смальти*.

Так як мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах виконувалися у вигляді розписів фарбою – **фресок**. Фреска представляла собою *малюнок, нанесений водяними фарбами на вологу штукатурку*. Храми і собори Чернігова, Києва, Галича, Переяслава та інших міст прикрашали фрески, що ілюстрували сюжети Святого писання.

З'явилися перші **ікони**, які спочатку створювалися грецькими майстрами. Першим давньоруським живописцем, який залишив свій підпис на роботі став *Аліній Печерський* – преподобний святий, київський мозаїк, іконописець і ювелір кінця XI ст., учень грецьких майстрів. Згодом в іконописі склалися місцеві художні школи, що мали власні стильові особливості. Широко розвиненими були *різьблення по дереву та каменю*, які прикрашала як культові споруди, так і житла феодалів.

Розвивалося **декоративно-ужиткове мистецтво**. Особливо вражають ювелірні вироби давніх майстрів. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів. Спадщина давніх грецьких колоністів, скіфів, готів, вірмен і майстрів з азійського ходу вивчалася та враховувалася вітчизняними ремісниками, але завжди пристосовувалася до власних культурних вимог, естетичних потреб, існуючих традицій.

Майстерність ювелірів, що набула розквіту в добу Київської Русі, зростала від важких і примітивних браслетів, масивних перснів, гривнів та нашійників, мідних або сплєтених зі срібного дроту, до тонких ажурних прикрас, оздоблених довершеною насічкою, що передавала не лише прості візерунки, а й складні сюжетні малюнки, як, наприклад, знахідки із Чорної могили (Чернігів, IX ст.). Від часів зміцнення держави збільшується на Русі кількість і якість прикрас та виробів із золота, коштовного каміння. З'являється традиція прикрашати складними малюнками зброю, кінське обладнання. В ці часи поширюються ковані пояси, що служать скоріше як прикраса, бо ретельно оздоблюються точкуванням, ажуровими прорізами. Вироби із золота, срібла, бронзи і кістки, що створювалися майстрами Київської Русі, відзначаються оригінальністю, високою художньою цінністю навіть у тих предметах, технологію виготовлення яких було запозичено.

Зокрема, це стосується **черні** – використання хімічного протравлювання срібних виробів задля створення темного фону, на якому викарбовувалися фігури людей, тварин або декоративний орнамент. Запозиченим було й мистецтво скані – використання найтоншого дроту для напаявання у вигляді мальовничих візерунків на металеву основу виробу, що прикрашався. Близькою до скані була зернь – впаювання дрібнесеньких золотих або срібних кульок на поверхню прикрас. Найдовершенішою ювелірною технологією за часів Київської Русі можна вважати емаль. Для її виготовлення на поверхні золотих предметів витискувалися контури малюнку, у які потім впаювалися золоті перегородки. Проміжки заповнювалися різнокольоровими порошками особливого хімічного складу, після чого виріб піддавали термічній обробці. Повільно розплавляючись,

такі порошки утворювали вишукану поверхню завданого малюнку

Якщо ж майстерністю ювелірів могли скористуватися лише князі та старші бояри, то плоди праці **гончарів** зустрічалися в кожній оселі. Традиції виготовлення глиняного посуду сягали ще дотрипільських часів. Вже тоді гончарні вироби, особливо ті, що виконували культове призначення, прикрашалися різнокольоровим розписом, у якому переважали геометричні та рослинні орнаменти. Такий посуд використовувався під час принесення жертв язичницьким богам. Скоріше за все, їм жертвувалося те ж, що вживалося в їжу й самими людьми: страви з м'яса, борошна, варених та сирих овочів, мед, що був не лише ласим блюдом, а й ішов на приготування напоїв, які користувалися попитом серед усіх верств суспільства.

Основні **соціально-політичні умови**, що вплинули на розвиток культури України в **XIV–XVI ст.**: роз'єднаність українських земель; втрата державності, відсутність єдиного політичного центру; соціальне і національне гноблення з боку іноземних феодалів; денаціоналізація українського народу; релігійні сутички і постійні війни.

В XIV – XVI ст. центрами **освіти** були монастирі, єпархії, які дбали про розвиток письма, виходячи з потреб церкви, вчителювали в них представники духовенства. У *школах* учні вивчали азбуку, молитви, читали часослов, псалтир. Вчилися церковним співам, письму (*уставу і скоропису*). Крім *церковних і приходських* шкіл, з'являються і школи для підготовки фахівців різних ремесел і купців. Досить поширеною була і *домашня освіта*.

Розвиток української освіти та культури того часу був можливим завдяки меценатській діяльності окремих представників православної шляхти. Зокрема, не можна не згадати **Костянтина Острозького** (1460 – 1530) – князя, державного діяча, видатного полководця. Патрунуючи православ'я, він зробив вагомий внесок у розвиток української культури. Його коштом було побудовано чимало монастирів та церков (Богоявленський собор у Острозі), утримував притулки. У 1576 р. він заснував Острозьку слов'яно-греко-латинську академію.

Характерною прикметою в Україні XIV – XVI ст. стала можливість української молоді продовжувати навчання в *західноєвропейських університетах*. До *національної еліти* того часу слід віднести таких **вчених-гуманістів**, як Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський та ін.

Особливо цікавою була постать **Юрія Котермака (Дрогобича)** (1450 – 1494) – вченого, філософа, астронома. Він здобув освіту у Краківському університеті, згодом став професором та ректором Болонського університету, де викладав астрономію і медицину. Широко відомий як перший український автор друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року».

У XV – XVI ст. набуває поширення **віршування** двох напрямів: *греко-слов'янського* та *латино-польського*. Авторство поетичних творів (панегіриків, моралізаторських та історичних віршів, епіграм) найчастіше належало мандрівним дяконам і піддячим – учням духовних шкіл.

Українська музика XIV – XVI ст. представлена *церковними хоровими творами*. З XIV ст. в Україні за західноєвропейськими нормами поширюється

нова *нотна грамота* і з'являється *багатоголосний спів* (партесний), в якому складались партії для окремих голосів.

Архітектура XIV – XVI ст. здебільшого підпорядковувалась завданням *оборонної політики* і була пов'язана з характером укріплення міст. Набуває поширення містобудування, що пояснюється і введенням Магдебурзького права і розвитком фортифікації. Оборонний характер мала **замкова архітектура**, що особливо розповсюдженою була на Правобережжі (Луцьк, Кам'янець, Острог, Львів). Найяскравішими зразками українського феодального замку є *Хотинська фортеця*.

На теренах України з'явилися споруди, де творчо застосовувались елементи **готичної архітектури**. Серед готичних споруд України (*«цегляної готики»*) переважали католицькі костьоли. Широкого розвитку набуває – **дерев'яне будівництво**. Це так звані *«зрубні храми»* (церква св. Духа в Рогатині, церква св. Миколи в Чернівцях).

Релігійні утиски, національне гноблення зумовили посилення уваги до **іконописного малярства**. У роботах таких іконописців, як *Федір Сенькович*, *Микола Петрахович* середньовічні естетичні канони суттєво модернізувалися. В іконописі стають дедалі помітнішими *риси реалізму* – елементи пейзажу, українського побуту, живі натурні враження, емоційний стан персонажів.

Культура стародавнього та середньовічного періоду історії України створила родючий ґрунт, на якому пізніше постала різноманітна в своїх проявах та самобутня за своїм характером культура українського народу. Демократичні її тенденції знайшли особливо сприятливі умови для своєї подальшої еволюції на українських землях. Ці тенденції були тісно пов'язані з патріотичною боротьбою за національну самобутність вітчизняної культури, що стала тотожною боротьбі за рідну мову, за православну віру, за соборну державу.